

общественных процессов с позиций философии и литературы через призму компаративистского подхода. Интерес к данной теме обусловлен тем, что на протяжении многих веков философские проблемы не оставались без внимания представителей художественной литературы, а в литературе часто осуществлялись анализ, осмысление ряда философских проблем, осуществлялось их раскрытие через использование средств художественного слова. Философия выступает как мировоззренческая система, задача которой состоит в осмыслении предельных вопросов человеческого бытия в мире. Однако вопросы о смысле жизни, познания могут задаваться и другими способами, одним из которых является литература. Философские тексты предполагают критическое обсуждение, то есть определенную отстраненность от текста, литература же эмоционально заряжает читателя определенными идеями, смыслами, «внушает» ему что-то. Литература не может рассматриваться только как средство формирования общественного мнения, как способ пассивного отражения событий, а должна осуществлять осмысления бытия во всех его проявлениях – исторических, социальных, политических, культурных, религиозных и тому подобное. А такое осмысление – это уже сфера философии. Поэтому на протяжении веков мы имеем немало примеров, когда поэты и писатели являются авторами и философских произведений. Поскольку определенные философские системы актуализируются в определенные периоды развития общества, в зависимости от уровня развития его духовной культуры, запросов, и, наконец, и «желание» самого общества ставить и решать философские проблемы. Так же изменяются и литературные системы, и эти изменения обусловлены общеисторическими факторами и, прежде всего, особенностями развития конкретного общества. Это находит свое выражение и в развитии литературы с определенными философскими обоснованиями, принципами, ролью в жизни общества. Именно таким образом философия и литература объединяются в поисках и постижении истины, способствуют ее личностному выявлению, прокладывая свой путь через души людей.

Ключевые слова: философия, литература, история, общественные процессы.

Стаття надійшла до редколегії
21.11.2018 р.

УДК 316.7;159.95(=161.2)

Віктор Шостак

Соціокультурні особливості українського менталітету: вплив Заходу і Сходу

Проаналізовано особливості менталітету як соціокультурного явища, механізми і складові його дії в суспільстві. Акцентовано увагу на східних і західних елементах у формуванні українського менталітету, описані моделі аномічної гри в контексті головних тенденцій сучасного світу. Важливу роль в сучасних соціокультурних процесах світу і України відіграють духовно-світоглядні чинники. Серед них дослідники вказують на стійкі стереотипи сприйняття дійсності, які формуються протягом тривалого часу і домінують у сприйнятті себе тим чи іншим народом. Відповідно певне сприйняття дійсності обумовлює вироблення адекватних культурно-поведінкових норм. Можна спостерігати різні бачення того ж самого предмету чи явища представниками різних націй і регіональних спільнот.

Ключові слова: менталітет, Схід, Захід, індивідуалізм, нормативно-ціннісна структура, аномія.

Постановка наукової проблеми та її значення. Модернізаційні процеси в Україні неможливі без усвідомлення народом та його політичною елітою особливостей власного бачення і відтворення світу. На часі критично проаналізувати власне минуле і сьогодення, позбавитись від звичних стереотипів і соціальних міфів, які заважають адекватно сприймати себе і навколишню дійсність. Це дасть можливість проводити ефективні зміни з урахуванням всіх вад і перспектив «українського погляду на світ». Тому серед проблем, які потребують подальшого дослідження, найбільш актуальними є: розуміння менталітету як соціокультурного явища та аналіз механізмів його впливу на суспільні процеси. Усвідомлення особливостей українського менталітету, його джерел, умов еволюції та елементів Сходу і Заходу. Потребує аналізу релігійно-церковний фактор і усвідомлення місця України в християнській

цивілізації. Від цього багато в чому буде залежати успішна європейська інтеграція нашої держави і громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Важливу роль в сучасних соціокультурних процесах світу і України відіграють духовно-світоглядні чинники. Серед них дослідники вказують на стійкі стереотипи сприйняття дійсності, які формуються протягом тривалого часу і домінують у сприйнятті себе тим чи іншим народом. Відповідно, певне сприйняття дійсності обумовлює вироблення адекватних культурно-поведінкових норм. Можна спостерігати різні бачення того ж самого предмету чи явища представниками різних націй і регіональних спільнот. В цьому контексті варто пам'ятати, що інструментом власного бачення, мислення і сприйняття світу є мова, якою користується нація. Мовні конструкції часто є неусвідомленими кодами розуміння (точніше сприйняття світу), які спричиняють практичні дії та її осмислення себе у цьому світі.

Вперше системно зацікавились цими процесами європейські дослідники 19 століття. Тоді і виникає термін «менталітет». Представники французької школи «Аналів» звернули увагу на існування фундаментальних стійких структур свідомості, які упорядковують і визначають духовне життя суспільства і його основні характеристики. Для багатьох дослідників менталітет – це певні структури або точніше установки, матриці-маркери свідомої поведінки людини, які однак не виражені в конкретних поняттях і словесних засобах передачі інформації. Тому менталітет об'єднує в собі найбільш загальні, стратегічні і визначально-ціннісні уявлення людини про своє призначення в суспільстві і природі. Через ментальні установки в релігійних формах людина осмислює зміст і задум створення та розвитку Всесвіту і своє місце у ньому. Досить поширеною є думка, що всі ці уявлення не підлягають чіткій логічній систематизації, вони не пропускаються через логічно-раціональне осмислення і відповідають більш за поведінку і дії людини. За допомогою мислення і свідомості людина пізнає світ, а менталітет – це сприйняття, тлумачення світу, а не його пізнання. В цьому сприйнятті-тлумаченні головну роль відіграють спонтанні враження, уявлення і образи. Отже, менталітет – це певний стиль мислення, його своєрідні особливості сприйняття і трактування навколишнього світу. Можна погодитись з тим, що релігійність є однією з важливих складових менталітету. Ось чому в сучасному світі культурно-цивілізаційні особливості у великій мірі визначаються приналежністю до тієї чи іншої світової релігії.

Питання особливостей українського менталітету завжди перебували в полі дослідження вітчизняних науковців. Так, ще О. Потебня зазначав, що в мові закодовані глибинні пласти національної самосвідомості, архаїчні форми культурної самобутності та певний спосіб сприйняття-перетворення дійсності. Подібно І. Огієнко переконував, що мова – це найбільш досконала форма культурного життя, національної самоорганізації та духовний стержень кожної національності. Повноцінний мовний розвиток – ознака національної визначеності та самовдосконалення [1, с. 25].

Ю. Канигін вважає, що важливо розкрити інформаційні структури (алгоритми) розуму, щоб побачити структуру інтелекту. При цьому йдеться про численні компоненти ментального світу людини, які мають інформаційний вираз. Інформаційні ресурси виступають не тільки носіями знань, але й передають почуття, емоції, інтереси та цінності. Чітка структуризація ментального світу душі людини, етносу, соціуму дає змогу соціального проектування і експертного аналізу при модернізаційних перетвореннях українського суспільства [3, с. 37].

У структурі сприйняття людини виокремлюють два рівні: архетипів та культурний або культурно-виховний. К. Юнг трактує архетип як природжену умову інтуїції, «осад» історичного минулого, який відіграє важливу роль у культурній взаємодії народів. При глибоких архетипових відмінностях досягти гармонійного співіснування досить важко.

Відомий український вчений М. Юрій зазначає, що за своєю структурою менталітет включає в себе перш за все дещо колективне, певні елементи національного характеру, які діють, не проходячи через свідомість, спонтанно, подібно певному емоційно-психологічному коду, що викликає у суб'єкта менталітету визначені реакції на зовнішні чинники. Це колективне підсвідоме є певною сукупністю світоглядно-психологічних настанов, які перетворились в принципи і звички. Вони проявляються у рисах характеру, системі вкорінених способів, форм і норм життєдіяльності. Отже, менталітет тісно пов'язаний з багатовіковою культурою народу, знайденими і закріпленими способами реагування на зміни зовнішнього світу, що визначають поведінку нації та її громадян.

Можна окреслити наступні особливості формування і розвитку менталітету українців, які співзвучні переважній більшості народів світу: 1) ментальність нації виробляється під впливом багато віко-

вих культурно-історичних, геополітичних, природно-кліматичних та інших чинників; 2) це специфічний спосіб сприйняття і розуміння етносом свого внутрішнього світу та зовнішніх обставин; 3) ментальність зберігає основні властивості протягом багатьох історичних епох і захищає культурні коди нації, однак соціальні катаклізми можуть істотно впливати на форми вияву і навіть деформувати окремі риси; 4) ментальність це перевірений досвід поколінь, який як правило орієнтує людей на те, що слід використовувати, а чого уникати, щоб вижити і утвердити себе в навколишньому світі; 5) ментальність виступає як цілісне духовне утворення, що пронизує і структурує всі сфери життєдіяльності людини; 6) одночасно ментальність проявляється в домінуючих життєвих настроях, особливостях світосприймання, у системі моральних вимог, норм і цінностей, в різних компонентах культури етносу [5, с. 30].

Українська ментальна матриця формувалась під впливом багатьох факторів. Серед них визначальну роль мали світові тенденції у розвитку християнської релігії. Українські землі були і є складовою частиною формування та еволюції християнської цивілізації. Взаємодія античної спадщини і християнської системи цінностей на Сході і Заході відбулося дещо різними шляхами.

Схід успадкував від християнства і античності не найкращі риси. Серед них бачимо імперську свідомість вже занепадаючого Риму, його сваволю, деспотизм і прагнення до гедоністичного способу життя. Одночасно на східних теренах особливого розвитку набули християнський аскетизм, ортодоксальність і нетерпимість до вільного трактування богословських догм та правил. Як наслідок, ідея початкової гріховності людини трансформується в норму визначальної соціальної провини і повної залежності від владної ієрархії, що є відображенням ієрархії небесної.

На Заході поступово вибудовується суспільна система, в якій кожен член суспільства отримує сукупність законних і непорушних прав, обов'язків і свобод, які в тривалій боротьбі з владними структурами поступово розширюються і наповнюються реальним змістом. Європейська людина перетворюється в автономну особистість, яка реалізує своє право на індивідуальну свободу та власний розвиток. На Сході ж людина розчиняється в соціальному просторі так, як це було в соціокультурних умовах Візантії. Цей елемент став головним в пізнішій православній традиції і продовжує мати значний вплив на суспільні настрої в багатьох регіонах, на Україні зокрема. В таких координатах розвитку будь-які тенденції до особистого самовираження і духовно-інтелектуальної автономії не схвалюються і часто блокуються на всіх рівнях культури та владної церковно-світської ієрархії.

Дослідники зазначають також важливу роль поняття соборності в православній ментальності. Це певне містичне єднання вірних в просторі і часі, в якому архаїчне родо-племенне світосприйняття цілісності трансформується в містичну, неосмислену єдність віруючих, що виконують спільні ритуальні дії. Місця для особистої автономії людини в такій системі координат досить часто немає.

Великий вплив на український ментальний розвиток мають також дещо відмінні концепції філософського осмислення світу в західній і східній частинах християнського світу. Західна цивілізація створила трійсту модель всесвіту, яка складається з божого, диявольського та людського світів, де людський перебуває на межі з першими двома. Проміжний характер існування людини створює для неї ситуацію постійного пошуку і вибору траєкторії власного духовного розвитку. Перебування на перетині світів з протилежними ціннісними смислами стимулює творчу активність індивіда у створенні культурних змістів та реалізації особистої свободи в різних напрямках життя. Людина самореалізується на шляху співпричетності і відповідальності, розуміє, що від неї багато що залежить і не може відбутися без її безпосередньої участі.

Візантійська модель світу передбачає дві сфери: сакральну і диявольську. Перша ототожнюється з присутністю державної влади і церкви, які як правило виступають як одне ціле. Автономне, особисте життя людини визначально ототожнюється і співвідноситься з гріховністю людства, недосконалістю та немічністю окремого індивіда. Будь-яке «тварне», тобто земне буття людини сприймається як зона впливу диявола та його підступних дій. В цьому контексті головним регулятором суспільного і особистого життя людини виступає влада, ієрархія якої постає як втілена воля божества [5, с. 75].

Складається ситуація, коли сакралізована влада підміняє право, сама його породжує. Сама влада знаходиться над будь-яким правом і поза його дією, адже влада є джерелом істини і не підлягає ніякій морально-критичній оцінці. В цій системі координат пропагується своєрідне ставлення до традиційного християнського аскетизму. Він є обов'язковим для всіх віруючих, крім можновладців. Адже краса, розкіш і багатство представників влади апіорі доводять їхню сакральність і богообраність. Такі

принципи світосприйняття продовжують еволюціонувати і використовуються на теренах сучасного східнослов'янського світу.

На Заході головною соціальною цінністю виступає право як всезагальний і непорушний регулятор для всіх. Саме сила суспільного обумовленого права сприймається як сакральне і абсолютно логічне. В такій системі права і обов'язки кожного громадянина співвідносяться з чіткими правилами земного життя для всіх суспільних груп і станів. Такі ментальні установки пронизують інститути світської влади, церкви і громадянського суспільства.

Серед основних властивостей українського менталітету дослідники виокремлюють наступні: індивідуалізм, екзекутивність, інтровертність, емоційно-естетична домінанта, толерантність. Український індивідуалізм поєднує в собі елементи східного, західного та американського індивідуалізму. На думку О. Донченка і О. Романенка індивідуалізм українця у переважній більшості не активний, предметний і активнодіючий, сенсуалістично-споглядальний, інтровертний, квієтичний. Часто він проявляється не в боротьбі за конкретні цілі та інтереси, не спрямований на результат, а передбачає розмежування інтересів, імітацію дії, а не саму дію. Це індивідуалізм втечі і виживання, а не життєствердження та спланованого поступового руху до великих цілей [7, с. 207–208].

Відомі соціологи Є. Головаха і Н. Паніна доводять, що в українському суспільстві спостерігається аномія – стрімкий злам і руйнування нормативно-ціннісної структури. Аномія наявна не тільки тоді, коли суспільство переживає крах ідеалів, але й тоді, коли воно грає чужо, нав'язану ззовні іншою культурою роль. Досить слушною і цікавою є думка про те, що латентна аномія супроводжує всю українську історію. Прослідковується дана тенденція і в сучасному українському суспільстві.

Науковці говорять про три етапи і три моделі аномічної гри, мозаїчне поєднання яких ми спостерігаємо навколо. 1) 10–18 ст. – гра у візантинізм, позірне засвоєння християнської обрядовості поряд зі збереженням базових цінностей язичництва. 2) 18–19 ст. – гра в окциденталізм. Україна поділена між іноземними державами. Тяжіння до Заходу у великій мірі було реакцією на насильство і утиски з боку Росії. 3) 20 ст. – гра в «радянізм», коли переважали мотиви виживання етносу в умовах СРСР.

Яку гру нав'язують українцям в 21 столітті і останнім часом зокрема? Можливо – гру в Україну. Коли гучні гасла і проукраїнська риторика прикривають відсутність реальних дій щодо розбудови щільного простору української культури і духовності. Водночас велика кількість чиновників і політиків імітують бурхливу діяльність на фоні все більш неефективних інститутів державного управління. Варто усвідомити, що імітуючи ту чи іншу традицію, український етнос майже завжди перебуває в точках зламу, оскільки весь час доводиться змінювати ціннісні системи і маневрувати між взаємовключними полюсами.

Можна погодитись з думкою, що Україна, перебуваючи в орбіті інтересів Заходу і Сходу у багатьох елементах має риси маргіальної психокультури. Для такого типу культури властиві: а) послаблення інтегрованості нації, персоналістичний тип національної ідентифікації; б) поліцентричність поведінки, інтелектуальна та мотиваційна амбівалентність, соціокультурний еkleктизм.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Соціокультурні процеси в сучасній Україні тісно пов'язані з проявами українського менталітету. В структурі ментальності нації можна розпізнати архетипний та культурно-виховний рівні. Український ментальний світ поєднує в собі традиції західної і східної світоглядних парадигм. Велику роль в сучасних духовних процесах відіграє християнська спадщина, змістовна і інституційна структура якої потребує подальшого вивчення. На часі – аналіз медіа-інформаційного середовища України, наскільки воно відповідає і розвиває позитивні архетипи українського світогляду в контексті модернізаційних перетворень.

Джерела та література

1. История ментальности, историческая антропология. – М., 1996.
2. Людина в сфері гуманітарного пізнання. – К., 1998.
3. Канигін Ю. Душа та менталітет / Ю. Канигін // Вісник НАНУ. – 1994. – № 5. – 15–23.
4. Старовойт І. С. Західноєвропейська та українська ментальність / І. С. Старовойт. – К. : Веселка, 1997.
5. Юрій М. Т. Етногенез та менталітет українського народу / М. Т. Юрій. – К. : Наукова думка, 1997.
6. Маринович М. Україна : дорога через пустелю / М. Маринович. – Х. : Terra, 1993.
7. Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика / О. А. Донченко, Ю. В. Романенко. – К. : Основи, 2001.

Shostak Victor. Sociocultural Features of the Ukrainian Mentality: the Influence of the West and the East.

The main trends and approaches in the interpretation of mentality as a social and cultural phenomenon are investigated. The main differences of the development of the antiquity and Christianity heritage in the Western world are established. The differences in the understanding of Christian values in the eastern regions of the world are indicated and it is shown how this has affected the formation of the institutions of power, the citizen, and culture. The features of the Ukrainian mentality are described, in particular, its individualism and the synthesis of East-Western elements. The historical stages of development and the factors that had an impact on the sociocultural stereotypes of Ukrainian society are indicated.

Key words: mentality, East, West, individualism, introversion, normative- value structure, anomie.

Шостак Виктор. Социокультурные особенности украинского менталитета: влияние Запада и Востока. Рассматриваются основные позиции и подходы в интерпретации менталитета как социокультурного феномена. Обосновываются главные различия развития наследия античности и христианства в западном и восточноевропейском регионах. Анализируются различия в понимании христианских ценностей и как это сказалось на становлении институтов власти, гражданина, культуры. Раскрываются особенности украинского менталитета, в частности, его индивидуализм и синтез восточно-западных элементов. Указаны исторические этапы развития и факторы, которые повлияли на социокультурные стереотипы украинского общества.

Ключевые слова: менталитет, Восток, Запад, индивидуализм, интровертность, нормативно-ценностная структура, аномия.

Стаття надійшла до редколегії
11.12.2018 р.